

JEAN- JACQUES ROUSSEAU'NUN NATÜRALİST EĞİTİM ANLAYIŞI

JEAN- JACQUES ROUSSEAU'S NATURALISTIC EDUCATION UNDERSTANDING

*"İnsan özgür doğmuştur fakat her
yerde zincire vurulmuştur."*

J.J. Rousseau

Kemal BAKIR*

Özet

Natüralizm 18. yy aydınlanma döneminde Jean-Jacques Rousseau'nun doğal bir özgürlük ile yapılandığı ve doğal olanın aynı zamanda özgür olduğunu ve de doğadan başka bir iyilik kaynağı olmadığını savunan bir düşünce akımıdır. Rousseau'nun felsefesinin önemli bir kısmını da eğitim ile ilgili düşünceleri oluşturur. Bu çerçevede doğal olarak onun eğitim anlayışı da natüralist, özgürlükçü, özgürlükle bir anlam bulduğunu düşündüğü yurttaşlık bilincinin sağlanması yönündeki eğilim ile belirginleşir. Rousseau genel olarak özgürlüğe çok önem verir ve özgürlüğün de doğada mevcut olduğunu düşündüğünden dolayı eğitimin de doğal, özgür olmasını ve bu karakterde yurttaşlar yetiştirmesi gerektiğini savunur. Bu çalışmada Rousseau'nun natüralist eğitim anlayışı ele alınarak etkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Uygarlık, Özgürlük, Yurttaşlık, Eğitim

Abstract

Naturalism, formed by Jean- Jacques Rousseau through natural freedom in the enlightenment period of 18th century, is a philosophical thought which argues that the natural one is free at the same time and there is no source of goodness other than

* Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı. E-mail: kemalb@atauni.edu.tr

nature. His thoughts on education form an important part of his philosophy. In this regard, naturally, his thought of education is determined by a tendency to naturalism, freedom and maintenance of consciousness of citizenship, which has a meaning with freedom. Generally, Rousseau gives importance to freedom very much, and as he thinks that freedom exists in the nature, he claims that education should be natural and free, and there is a need to educate citizens who are naturally free. The aim of this study is to deal with Rousseau's naturalist thought of education and to explain its effects.

Key Words: Enlightenment, Civilization, Freedom, Citizenship, Education

Giriş

Natüralizm, doğaya yönelişi ve her şeyin, hatta Tanrının bile doğallığını, dolayısıyla da her tür araştırmanın bu doğaya uygun yöntemlerle yapılması yönündeki eğilim ile belirginleşen ve toplumsal teorileri de bu yönde etkileyen bir düşüncedir. Natüralizm, Thales ile başlatılan yaklaşık 2500 yıllık düşünce tarihi içerisinde, apayrı bir yere sahip olan aydınlanma düşüncesinin temel karakteristiğinde de önemli bir işleve sahiptir. 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında gelişen aydınlanma, kendinden sonraki düşünce gelişimini etkileyen, bugünkü modern düşüncenin oluşumu hazırlayan önemli bir düşünce hareketi olarak göze çarpar. Kuşkusuz 18. yüzyıl aydınlanma düşüncesinin önemli filozoflarından biri de natüralizmin bayraktarlarından olan Jean-Jacques Rousseau'dur.

1. Natüralizm, Uygarlık ve Aydınlanma

Genel anlamda portresi realizmle çizilen natüralizm, tek gerçeklik olarak doğayı görür ve bilgiye ulaşmada, bugünkü anlamıyla pozitivist bir çizgide, gözlemlenebilir olgular üzerinden hareket eder.¹ Bu perspektifte insan da ontolojik anlamda doğanın ayrılmaz bir parçasıdır ve insan bilgisi empirik bir karakter taşır. Özellikle Rousseau'nun epistemolojik yaklaşımı İngiliz empiristleri John Locke ve David Hume'da olduğu gibi deneysel bilgi biçimini temele alsa da, onlardan farklı olarak insan bilgisinin kaynağını duyum ile

¹ Yvonna S. Lincoln, Egon G. Guba, *Naturalistic Inquiry*, London, Sage Publications, 1985, s.14-24

başlatır ve de bilgiyi pasif izleyicinin dıştan edinimi değil, deneysel eylemler vasıtasıyla aktif katılımcının bir yapılandırması olarak ele alır. Pasif, alıcı zihin yerine, zihnin aktifliğini daima ön planda tutarak oluşturmacı (*construct*) yönüne dikkat çeker.² Bu bağlamda rasyonel düşüncenin zirveye çıktığı bir dönem olan ve aklın altın çağı olarak nitelendirilen aydınlanma'ya karşı eleştirilerini daha da kuvvetlendirir.

Rousseau, aydınlanmaya yönelttiği eleştiriler ve siyaset felsefesi açısından ileri sürdüğü etkili görüşler bağlamında aydınlanma filozofları, Fransız aydınlanması içerisinde yer alır. Aydınlanma düşüncesinde din, felsefe, siyaset ve ekonominin bütün problemleri aklın ışığında yeniden ele alınmıştır. Eğitim ise özellikle Rousseau'nun çalışmalarını takip eden süreçte çok popüler olan bir konu haline gelmiştir.³ O, ahlak da dahil olmak üzere her tür insansal ve dünyevi olgunun kaynağı olarak doğayı görür ve bütün düşüncelerini bu doğallıkla temellendirir. O'na göre, insan doğası eğitim ve sosyal reformlar yoluyla şekillendirilip sınırsızca geliştirilebilir ve hatta yetkinleştirilebilir. Bu bağlamda Rousseau, aydınlanma filozofları içinde, aydınlanmayı natüralizm ile yorumlayan ve etkileyen bir filozoftur.⁴ O'nun düşünceleri önemini etkisinin büyüklüğünden alır. Rousseau'nun düşünceleri aynı zamanda Fransız ihtilalinin ve aydınlanma'nın tohumları da sayılabilir.

Rousseau'nun natüralizmi, aslında kendi mistik eğilimini sergileyen bir tür panteizmdir.⁵ Fakat O, katı pozitivist çizgide aposteriori bilgi biçimi benimseyip, insani bilimleri, insanı yozlaştırdığı ve doğadan kopardığı gerekçesiyle, kötülük kaynağı, doğayı iyilik ve saflığın ta kendisi, doğallığı da insanın özgür olduğu bir durum olarak görür ve doğal haldeki insanın özgürlüğünü yine doğada bulabileceğini iddia ederek buna ulaşmada da doğa bilimlerini tek yöntem olarak kabul eder. Rousseau, 1749 yılında katıldığı ve birincilik aldığı Dijon Akademisi tarafından düzenlenen yarışmada, "İlimlerin ve sanatların ihyası ahlakın düzelmesine yardım etmiş midir?" sorusuna

² Christopher Winch, "Rousseau on Learning: A Re-Evaluation", *Educational Theory*, Volume 46, Number 4, Fall 1996, s. 415-416.

³ John R. Pannabecker, "Rousseau in the Heritage of Technology Education", *Journal of Technology Education*, Vol. 6 No. 2, spring 1995, s. 48.

⁴ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2002, s.190.

⁵ Burleigh Taylor Wilkins, "The Nature of Rousseau", *the Journal of Politics*, Vol. 21, No. 4. (Nov., 1959), s. 666.

karşılık kaleme aldığı “İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk” adlı eserinde ve de bütün eserlerinde “hayır” cevabın vermiştir.⁶ Rousseau’nun aydınlatma eleştirilerinin de çekirdeğini oluşturan bu tavrı sosyal problemlere yaklaşımında da belirgin bir biçimde kendisini hissettirir.

Rousseau, doğayı temel alarak yaptığı analogide, metafiziksel kavramların da bir maddesel, doğal somutluğa duyduğu ihtiyaca dikkat çekerek, ruhun dahi bir vücuda ihtiyaç duyduğunu, vücudun ihtiyaçlarının toplumsallığın temelini oluşturduğunu, bunun dışındakilerin de toplumun ziyneti olduğunu ileri sürer. Devlet ve kanunlar da topluluk halindeki insanların huzur içerisinde toplumsal yaşamlarını temin eder. Bu bağlamda “Onlar kadar zorba olmamakla beraber belki onlardan daha kudretli olan ilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçeklerle örter; hür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları hürriyet duygusunu söndürür; onlara kölelik hayatını sevdirebilir; onları medeni milletler dediğimiz küteller haline sokar.”⁷ Rousseau’nun aydınlanma ve uygarlık eleştirilerinin de merkezini oluşturan bu nokta onun mülkiyet eleştirileri ile şekillenir. Rousseau’ya göre, insanlar doğal halde özgürce yaşarlarken, ne zamanki birisi bir toprak parçasını çitle çevirip ‘bu benimdir’ dediği gün bozulma başlamıştır ve o kişi de uygar toplumun gerçek kurucusudur. Uygarlık, doğadan kopuşun ve beliren mülkiyet olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal adaletsizlik ve istikrarsızlıkların kaynağıdır.⁸

Uygarlık doğal haldeki özgür insanları köleleştirir. Oysa özgürlük bir Tanrı vergisidir. Doğallıkla özdeşleşen Tanrısallığın bahsettiği özgürlük, özellikle bencillikle gelişen mülkiyet duygusu ve bunu teminat altına alan uygar siyasal sistemlerin toplumsallık adıyla ileri sürdükleri ilim sanat, edebiyat, sosyal bilim gibi doğal olmayan aldatmacalarla bezendirdikleri bir kandırmacadır. Aslında Rousseau bilim ve sanata karşı değildir, O’nun muzdarip olduğu nokta, bilim ve sanatın insanların mutluluğuna hizmet etmede önemli bir işleve sahip olmasına rağmen uygar bir toplumda bunların yozlaşarak bir tür kandırmacaya, kötülük kaynağına dönüşmesidir ki, bu

⁶ J. J. Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul, MEB Yay, 1997, s. 11.

⁷ A. g. e., s. 13.

⁸ J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul, Say Yay, 1995, s. 135.

yüksek bir olasılıktır.⁹ Rousseau'nun eleştirdiği de budur ve bunun hiç bir şekilde doğallıkla alakası yoktur.

2. Doğal Durumdan Yurttaşlık Durumuna Geçiş

Doğal olan aynı zamanda özgürdür ve öylece kalması gerekir. "Doğal insan kendi kendine yeten insandır. Kendisiyle ve ya benzeriyle birlikte olduğu zaman o, mutlak, önceliktir. Medeni insan ise, ortak paydaya bağlı, değeri toplumsal yapıyla kaynaşmakta saklı olan kesirli bir birimdir."¹⁰ Bu sebeple Rousseau için uygarlık (*civilization*) doğa-insan dengesini bozan ve onu yozlaştıran bir oluşumdur. "Doğal durum içinde yıkılmaz ve gerçek bir eşitlik vardır, çünkü insanlar arasında farklılık, bir insanı bir başkasına esir edecek kadar büyük değildir. Uygarlık durumunda boş bir hukuk eşitliği vardır, çünkü bu eşitliği sağlama ve sürdürmekten sorumlu olan araçlar, yine bu eşitliği bozmaya yelteniyorlar, zayıfa haksızlık yapan güçlülere eklenen toplumsal güç, insanlar arasına doğanın koymuş olduğu tür dengesini bozmaktadır."¹¹

Fakat eğer insanlar doğal durumlarını korumakta zorluk çekiyor ve bu durumu sürdüremiyorlarsa ki Rousseau'ya göre, dünyadaki gidişat böyle bir hale gelmiştir, bu durumda 'toplumsal sözleşme' ile güçlerini tek bir muharrik'in idaresine verebilirler.¹² Bu bağlamda toplumsal sözleşmenin

⁹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara, İmge Kitabevi, 2006, s. 33.

¹⁰ J. J. Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, Çev. Mehmet Baştürk, Yavuz Kızılçim, Erzurum, Babil Yay, 2000, s. 20.

¹¹ Rousseau, *Emile*, s. 138.

* Toplumsal sözleşme (*social contract*) kuramı aynı zamanda liberal anayasa hukukunun da temel dayanak noktasıdır ki, düşünce tarihinde sözleşmeciler filozoflar olarak bilinen Thomas Hobbes, John Locke ve J. J. Rousseau tarafından savunulmuş bir kuramdır ve özellikle Rousseau'nun aynı adı taşıyan bir eseri vardır. Özgürlükçü bir teori olarak liberalizmin fikir babası Locke olmasına rağmen, Rousseau'nun insan özgürlüğünü temele alarak ileri sürdüğü sözleşme kuramı da, Locke'unkinden farklı olmakla birlikte, liberalizm açısından oldukça etkili bir düşüncedir. Bkz. İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, Ankara, İmge Kitabevi, 2002, s. 268, 559-560.

¹² J. J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Alpavut Erenuluğ, Ankara, Öteki Yayınevi, 1999, s. 45.

önemi, yalnızca sözleşme ile kabul edilen yasalara uymak ve bunun gerektirdiği bedeli ödemektir¹³ ki, bu Rousseau'nun "genel iradeye karşı çıkan herkesin tüm mekanizma ile buna zorlanması gerektiği; bunun da onun özgür olmaya zorlanmasından başka bir şey olmadığı" yönündeki düşüncesi ile şekillenir.¹⁴ Toplumsal sözleşme ile oluşan genel irade, uygarlığın getirdiği kötülüklerin giderilmesine yönelik bir önlemdir. Bu bağlamda bireyi ya da yurttaşı bir toplumun biricik meşru siyasi öznesi olarak gören Rousseau¹⁵, toplumsal sözleşme ile genel iradenin oluşumunu doğal durumdan yurttaşlık durumuna geçiş olarak izah eder ve 'toplumsal sözleşme' ile kaybedilen hakların yerine yurttaşlık haklarının aldığını belirtir. Kendi ifadesiyle; "İnsanın toplumsal sözleşme ile yitirdiği şey, doğal özgürlüğü ve isteyip elde edebileceği şeyler üzerindeki sınırsız hakkıdır; kazandığı ise, yurttaşlık özgürlüğü ve elindeki şeyler üzerindeki iyelik hakkıdır."¹⁶ Başka bir deyişle, bu geçiş doğal durumun vermiş olduğu bazı ayrıcalıklardan feragat olarak görünse de, toplumsallık bireyin bu kaybını, yeterliliklerinin işler kılınması ve faaliyet alanının genişletilmesiyle, elde edileceği üstün duygular ve ruhun manevi yükselişiyle giderilebilecek bir durum olarak belirir.¹⁷ Rousseau'nun bu düşünceleri, özellikle doğal durumdan uygar duruma geçiş açıklaması, bugünkü insan hakları kuramının temelinde yer alan hak, eşitlik ve özgürlüklerin temellendirilmesi açısından önemli bir referans noktasıdır.¹⁸

Doğal durumdan yurttaşlık durumuna geçişin, doğal haldeki insan özgürlüklerinin dönüşümünün yanı sıra salt özgürlük adına doğal dürtülerin sebep olduğu vahşiliklerden de sıyrılıp, toplumsallık içerisinde ahlaki bir karaktere bürünerek bireyi sorumluluk sahibi bir yurttaş haline de getirdiğini belirten Rousseau, bu sorumluluk içerisindeki yurttaşın özgürlüğünü yapmama özgürlüğü olarak, "özgürlüğün, insanın canının istediğini yapması

¹³ Nevzat Can, *Siyaset Felsefesi Problemleri*, Ankara, Elis Yay, 2005, s. 195.

¹⁴ Matthias Kaufmann, *Aydınlanmış Anarşi*, Çev. Yakup Coşar, İstanbul, 2003, s. 218.

¹⁵ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul, İletişim Yay, 2003, s. 47.

¹⁶ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 53.

¹⁷ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma Yay, 1998, s. 49.

¹⁸ Müslim Akdemir, "Temel Hak ve Özgürlükler Açısından İnsan Doğası", *Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi Kaygı*, Sayı. 4, Bahar 2005, s. 76-77.

demek olduğuna asla inanmadım, özgürlük daha çok, yapmak istemediğini yapmamaktır"¹⁹ şeklinde tarif eder.

Çünkü O'na göre, insanı "kendi kendisinin efendisi yapan tek şey, bireyin ahlaki özgürlüğüdür; zira kendimiz için koyduğumuz bir yasaya itaatin özgürlük olduğu yerde, salt ihtişamın dürtüsü köleliktir."²⁰ Bu ahlaki (içsel) özgürlük yurttaşlık durumunun insana kazandırdığı bir şey olarak görülür.²¹ Toplumun ortaya çıkmasının aynı zamanda insan üzerindeki kısıtlamaları da beraberinde getirdiğini belirten Rousseau, özgürlüğü yine de, yalın, "doğal özgürlük" olarak ele alır²² ve onun vazgeçilemez olduğunu vurgular. Doğal özgürlüğün yurttaş özgürlüğüne dönüşümünde, yine doğallık hiçbir şekilde göz ardı edilemez, en azından ona en yakın olan tercih sebebidir. Bu bağlamda özgürlük yurttaşların işbirliği içerisinde görevlerini tam olarak yaptığında elde edilir ve korunur.²³ Ayrıca, doğal olanla şekillenmiş bir özgürlük anlayışıyla yurttaşlığın da tarifini yapan Rousseau, yurttaşlık eğitimi üzerinde durarak eğitim aracılığıyla otantik, harikulade bir kişilik yaratmayı amaçlar.²⁴ "Rousseau'ya göre, 'özgün bir biçimde insan olmaya, ancak yurttaş olduktan sonra başlarız'; yeni bir toplum, yani, yeni insanı doğuracak olan yeni bir siyasal düzen yaratma yolundaki en iddialı girişimleri besleyecek olan işte bu fikirdir."²⁵ Bu sebeple, iyi bir yurttaş yetiştirmek, en birinci vazifedir. Uygarlık insandan ziyade devleti ön plana aldığından eğitim de, insan yetiştirme yerine devletin yurttaşlarını yetiştirme gibi bir işlev üstlenmiştir.

¹⁹ J. J Rousseau, *Yalnız Gezenin Düşleri*, Çev. Ester Yanarocak, İstanbul, Bordo Siyah Klasik Yay, 1995, s. 119.

²⁰ West, a. g. e., s. 49.

²¹ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 53.

²² Henry J. Perkinson, "Rousseau's Emile: Political Theory and Education", *History of Education Quarterly*, Vol. 5, No. 2. (Jun., 1965), s. 87.

²³ Derek Heater, *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev. Meral Delikar Üst, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, s. 107.

²⁴ Eliyahu Rosenow, "Rousseau's 'Emile', an Anti-Utopia", *British Journal of Educational Studies*, Vol. 28, No. 3. (Oct., 1980), s. 213.

²⁵ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Yapı Kredi Yay, 2004, s. 35.

3. Yurttaş Eğitimi

Aslında yurttaşlık ve yurttaş eğitimi problemi ta ilkçağa, Platon'a kadar uzanır. Platon da, ideal devlet ütopyasında ideal devlet için iyi yurttaşın ancak eğitim yoluyla yetiştirilebileceğini ifade ederek yurttaşların iyi bir eğitimle bütün problemlerin üstesinden gelebileceğini savunur.²⁶ Bu bağlamda Rousseau da uygarlık eleştirileri ile birlikte yine de uygarlığın kaçınılmazlığına binaen yurttaş eğitimi üzerinde durmuştur.²⁷ O'na göre, "Doktorlarımız, geometrisyenlerimiz, kimyagerlerimiz, astronomlarımız, şairlerimiz, müzisyenlerimiz ve ressamlarımız var bolca; ama artık bir yurttaş yok aramızda."²⁸ Uygarlık kendine hizmet edecek meslek erbablarını yetiştirmiş ama bu bireyler yurttaşlık bilincinden yoksun, doğal hak, özgürlük ve eşitliklerden habersiz uygarlık köleleri olmuşlardır, bu şekilde özgürlükleri ellerinden alınmıştır.

Özgürlük doğuştan getirilen bir haktır fakat tüm insan hayatı boyunca somut bir şekilde güçlendirilmedikçe sürekli devam etmez. Bu nedenle eğitim toplumsal kuralları, eşitlik prensibini ve kardeşlik ruhu kavramlarını, kısaca yurttaşlık bilincini benimsetmek durumundadır. Fakat bu anlamda eğitim çeşitli sınırlılıklar içinde olabileceğinden yurttaş eğitimi daha geniş kapsamda bir devlet dini ile yapılacak ikna ile sağlanabilir ki, devlet dininden kasıt; toplumsal düzenlilik adına doğal ahlak ve yükümlülükler ile yapılandırılmış genel irade egemenliğine bağlı sivil inançtır.²⁹ Devlet yurttaşlık eğitimi sağlarken genel iradeye karşı aykırılıkları önlemek için zor kullanabilir ki, bu zorlama da bir tür eğitimidir ve bu da özgür olmaya zorlamadır. Rousseau'ya göre insan özgür olmalıdır, bu bir zorunluluktur. Çünkü özgürlük onun doğallığının bir gereğidir. İnsan özgür olmaya zorlanmalıdır fakat zorlama biçimi adi bir zorlama değil de doğal, eğitsel bir biçimde olmalıdır. Bu sebeple Rousseau için, insanı özgürlüğe zorlamanın aracı olarak adi zorlayıcı güce (şiddet) başvurmak sadece yurttaşlık haklarından değil aynı zamanda bu

²⁶ Adnan Ömerustaoğlu, "Platon'un Felsefesinde Eğitimin Önemi", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Yıl: 2002, Erzurum, s.193.

²⁷ John Dewey, *Democracy and Education An Introduction to the Philosophy of Education*, New York, The Free Pres, 1944, s. 93-94.

²⁸ William Ebenstein, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çev. İsmet Özel, İstanbul, Şule Yay, 2003, s. 248.

²⁹ Heater, a. g. e., s. 110-111.

şekilde bir eğitimden de kaçmak anlamına gelir³⁰ ki, bu da hiç istenmeyecek bir durumdur. Aslında Rousseau'nun zorlamadan kastı eğitimidir ve bu doğal, kendiliğinden bir zorlamadır, nasıl ki insanın özgür olmaya mecburiyet derecesinde ihtiyacı varsa eğitime de o derecede ihtiyacı vardır.

Düşünce tarihi içerisindeki özgürlükçü eğitim teorilerinin dayanak noktası da, bu zorunluluk noktasında bazı fakhlıklar olmasına rağmen, yine de Rousseau'nun eğitim felsefesidir. "Rousseau, eğitimin, bireyin zihninde otorite oluşturmaya yönelik değil, zihni, otoritelerden yalıtarak, aklın gelecekteki kullanımını sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini savunur. Böylelikle bilgi, bireyin kullanılmasına bir araç olmayacak, bireyin kullanması için bir araç olacaktır."³¹ Rousseau için özgürlük doğal, ahlaki bir fenomendir. Özgürlük doğanın insana bir armağanıdır ve insanın en soylu özelliğidir.³² Eğer insanlık özgürlüğünü yitiriyorsa bu doğadan kopuşa dalalettir, telafisi de yine doğaya ve onun vermiş olduğu ahlaka yönelmekle mümkündür ki, toplumsal bir olgu olarak beliren eğitim bunu sağlayacak etkili bir araçtır. "Doğal olmayan eğilimler içine girmiş olan insanı yeniden doğal bir yönelim içine sokmak gerekmektedir, bunun yolu da elbette eğitimden geçecektir."³³ Eğitim hem doğal olacak ve bu yolla doğallığını geri kazanacak, doğal olamayan eğilimlerden sıyrılacaktır. Rousseau'nun doğal olamayan eğilimlerden kastı uygarlık birlikte ortaya çıkan beşeri bilimlerin de körüklediği yozlaşma ve bencilliktir. O'nun bir tür Tanrısallıkla karakterize ettiği doğallıkta bencillik ve bu doğrultuda ortaya çıkan kötülöklere yer yoktur, bunların ortaya çıkış sebebi bilgisizlik ve doğallıktan uzaklaşmaktır. Bu sebeple O, tüm insan hayatında olduğu gibi eğitimde doğa bilimlerinin esas alınması gerektiğini ifade eder. İnsanların doğal halde iken özgür ve ahlaki anlamda iyi olduklarını fakat doğadan kopuşla ahlaki bozulmanın ve özgürlüğün kaybolmaya başladığını belirten Rousseau "Toplumsal Sözleşme"

³⁰ Steven G. Affeldt, "The Force of Freedom: Rousseau on Forcing to Be Free", *Political Theory*, Vol. 27, No. 3. (Jun., 1999), s. 318.

³¹ Neşet Toku, "Türkiye İçin Alternatif Bir Model: Sivil Eğitim", *Türkiye 2. Eğitim Felsefesi Kongresi 23-26 Ekim 1996 Bildiriler Müzakereler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay, Van, 1997, s. 29.

³² Peter Marshall, *Anarşizmin Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s. 193.

³³ Afşar Timuçin, *Felsefe Bir Sevinçtir*, İstanbul, İnsanıl Yay, 1997, s. 90.

adlı eserinde bu konuyu ele alır. Sözleşme ancak bir eşitlik içerisinde mümkündür, yani bütün insanların eşit haklara sahip olması durumunda sözleşme yoluna gidilir. “Doğal düzende insanların hepsi eşittir. Ortak yetenekleri doğa kaynaklıdır. Her kim bu doğal düzen için yetiştirilirse, yanılmış olmaz.”³⁴

Bu doğrultuda, Rousseau’nun siyaset ve eğitim düşüncesi, insan karakterinin doğaya göre biçimlenmesine odaklıdır.³⁵ Eğitim özgürlüğe geri dönüş ya da özgür kalma için önemli bir etkidir. Çünkü “yaratıcının elinden çıkan her şey mükemmeldir, ancak insan elinde bozulur. İnsan doğanın dengesini bozar.”³⁶ Bu noktada kötülük sorununa da değinen Rousseau’ya göre, kötülük Tanrıdan uzak olanda, yani doğal olamayanda mevcuttur. Kötülüğü insan yapar fakat doğuştan buna eğilimli değildir. Kötülük olarak ortaya çıkan suç ve talihsizlikler tam olarak niyete de bağlı değildir, hata olarak nitelendirilebilir ve telafisi için de bilgi gereklidir ki, bilgi sahibi kişi hatasını telafi etme özgürlüğüne de sahiptir.³⁷ Bu çerçevede Rousseau’nun özgürlük düşüncesi metafizikten sıyrılarak özgürlüğün gerçek şartları olduğunu ortaya koyar. O’na göre, “eğer özgürlüğü umursuyorsak, tarih ve politikaya, eğitim ve psikolojiye de önem vermek zorundayız. Kurtuluş için ilahi lütuf da metafizik gibi pek gerekli değildir ve bizim müdahalemiz olmaksızın aynı kesinlikle gereken yapılacaktır- ya da yapılmayacaktır.”³⁸ Bu bağlamda eğitim, dünyaya saf ve temiz olarak gelen çocukların, yine onlar gibi saf ve temiz olan doğaya yönlendirilmelerini, onların psikolojik ve fizyolojik gelişimi göz önünde bulundurularak çevreleri ile duygusal bir bağ kurmalarını, doğadan kopuşla ortaya çıkan kötü ya da istenmeyen durumların telafisi için gerekli bilgi ve bu bilgiye bağlı olarak beliren özgürlüğün hissetmelerini ve umursamalarını sağlanmalıdır. Rousseau, “*Emil ya da Çocuk Eğitimi*” adlı eserinde bu duygusalılığı oldukça kapsamlı bir şekilde ele almıştır.

³⁴ Rousseau, *Emile*, s. 23.

³⁵ Gerald L. Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, Çev. Nesrin Kale, Ankara, Ütopya Yay, 2001, s.77

³⁶ Rousseau, *Emile*, s. 17

³⁷ Susan Neiman, *Modern Düşüncede Kötülük*, Çev. Ayhan Sargüney, İstanbul, Ayrıntı Yay, 2006, s. 59.

³⁸ A. g. e., s. 59.

Rousseau'nun bu duygucu yaklaşımı pozitivist bir karakter taşıması bakımından rasyonalizmin aşırılıklarına karşı durarak doğallığını yitirmiş yapay toplumculuğun karşısına bireyciliği koymuş, baskıcı bir sisteme karşılık da özgürlüğü ön planda tutmuştur. Rousseau, bunu şöyle izah eder; "Özgür yaşamak ve özgür ölmek, yani ne benim ne de hiç kimsenin kanunların onurlu boyunduruğunu, başka hiçbir boyunduruğa koşulmamak için yaratılmış en gururlu başarıların daha da uysallıkla taşıdığı bu kurtarıcı ve yumuşak boyunduruğu, silkip atamayacağı tarzda kanunlara boyun eğerek yaşamak ve ölmek isterdim"³⁹ Rousseau özgürlüğü yalın, "doğal özgürlük" (*natural freedom*) olarak ele alır⁴⁰ ve ahlaki boyutuna dikkat çekerek, özgürlük de dahil olmak üzere her tür konuda yapaylığa karşı çıkar. *Emile* adlı eserinde ilk olarak öğrenmede yapaylığı eleştiren ve bunun eksikliklerini gösteren ilk kişi olarak Rousseau duygusallığı ve vicdan hürriyetini öne çıkararak bireyin spontane gelişimini savunan bir eğitim anlayışı ileri sürmüştür. Rousseau'nun bu düşünceleri oldukça etkili olmuştur. Ünlü filozof Immanuel Kant da Rousseau'dan çok etkilenmiştir. Kant'ın "*Pratik Aklın Eleştirisi*" adlı eserini bu etki ile yazdığı⁴¹, hatta oldukça dakik bir adam olmasına rağmen Rousseau'nun *Emile* adlı eserini okumaya dalarak gündelik yürüyüşünü dahi unuttuğu söylenir.

Rousseau, insanların dünyaya geldiklerinde güçsüz ve pek çok şeyden yoksun olduğunu, doğuştan sahip olunmayan fakat daha sonra ihtiyaç duyulan her şeyin eğitim yoluyla elde edildiğini belirterek, eğitimde de etkili olan başlıca üç unsur olduğunu ileri sürer ki bunlar da, doğa, çevre ve insanlardır. "Yeteneklerimizin ve organlarımızın gelişmesi, hep doğanın sayesinde. Bize öğretilen bu gelişimin kullanımı ise, insanların eğitimidir. Bizi etkileyen nesnelerle ilgili deneyimlere gelince, bu da çevrenin eğitimidir."⁴² Eğitimde başarının sırrı, bu üç unsurun ahenkli bir birliktelikle insan üzerine etki etmesidir. Fakat üzerinde tam anlamıyla hâkim olunan eğitim insanlar tarafından verilir. Bu sebeple üzerinde tam olarak hâkimiyet kurulamayan doğanın sistematiği, varlık ve insan aracılığıyla

³⁹ Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 67.

⁴⁰ Perkinson, a. g. y., s. 87.

⁴¹ Hilmi Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul, Ülken Yay, 2001, s. 94.

⁴² Rousseau, *Emile*, s. 18,

sağlanacak eğitime tatbik edilmesi gerekir.⁴³ Doğal haldeki insanı zaten özgürdür ve doğal sistematüğün içinde eğitilmektedir fakat uygarlığın zorunluluğuna binaen uzaklaşan doğal duruma dönmek ya da en azından ona en yakın duruma gelmek için eğitime zorunlu bir şekilde ihtiyaç vardır ve bu eğitim de yine doğaya uygun bir şekilde olmalıdır. Rousseau'ya göre, "bizler, doğa ve insan karşıtlığının kesiştiği noktada bulunuyoruz. Her ikisini de içgüdüsel olarak yakalamaya çalışıyoruz ve sonunda, ne birine ne de diğerine yar oluyoruz. Yaşamımız boyunca, bu ikilem içinde mücadele ediyor, kendi kendimizle bile anlaşıyor, kendimiz ve başkaları için iyi birer insan olamadan, göçüp gidiyoruz."⁴⁴ Bu noktada Rousseau için yukarıda izah edilmeye çalışılan gerekçelere binaen doğanın üstünlüğü, 'iyi'liği ve doğal olanın elzemliği ön plana çıkmaktadır.

Rousseau, tüm insanlara ve özellikle de eğitimcilere ve bu işle uğraşanlara yönelik olarak şu hatırlatmayı yapar; "Doğayı gözlemleyin, onun göstereceği yolu izleyin. O, çocukları sürekli olarak eğitir. Her türlü sınamalarla mizaçlarını dayanıklı kılar."⁴⁵ İnsanın gerek psikolojik gerekse fizyolojik gelişim evreleri doğal olarak belirlenmiştir ve bu belirli bir seyir izler. Eğitim de buna göre şekillenmelidir. Eğitim doğal olmayan eğilimler için koyucu bir kalkandır. Bu sebeple eğitimde çocuğun gelişimi göz önünde bulundurulmalı ve özellikle doğal gelişime aykırı yönelimlerden şiddetle kaçınılmalıdır. Rousseau'nun ifadesiyle; "Doğa çocukların yetişkin olmadan önce çocuk olmalarını istiyor. Bu düzeni bozmak istiyorsak o zaman ne tadı olan, ne de olgunlaşan meyveler yetiştirebiliriz."⁴⁶ Zaten uygarlığın doğadan yeterince uzaklaştırdığı insanın bir de doğal gelişimine aykırı müdahale onu iyice kötü bir duruma sürükler.

Rousseau'ya göre, çocukları kötülüğe yönelten şey kötü bir biçimde yönlendirilmiş iyi duygulardır. Hatırı sayılır bir amaç uğruna beliren iyi duygular, bu amaca ulaşma yolunda harekete geçerken araç olarak kullanılan meşrulaştırılmış bir kötülüğü görmezden gelebilir. Bu da daha başka kötülöklere yol açabilir. Bu sebeple Rousseau, çocukların iyi'ye iyi bir şekilde

⁴³ Gülnihâl Küken, *Felsefe Açısından Eğitim*, İstanbul, Alfa Yay, 1996, s. 158.

⁴⁴ Rousseau, *Emile*, s. 22.

⁴⁵ A. g. e., s. 29.

⁴⁶ A. g. e., s. 59.

yönlendirilmeleri gerektiğini düşünür.⁴⁷ Çünkü kötülük, doğal, insana özgü bir şey değildir, yapay bir şeydir, bu sebeple ortadan kaldırılabilmesi imkân dâhilindedir. İyilik ise insan doğası ile ahenkli bir bütünlük içerisindedir.⁴⁸ Eğer çocuk kötülüğe meylediyorsa zaten doğa ona cezasını verecektir ki, bir örnekle açıklamak gerekirse; yalan kötü bir şeydir, kötü olan doğal olarak kabul görmez. Çocuk yalan söylüyorsa, zaten arkadaşları tarafından dışlanan, sevilmeyen biri olarak nitelendirilecektir. Bu sefer kendi doğal dürtüleri ile kendini düzenleme yoluna gidecektir. İşte eğitimin asli fonksiyonu bu kendine çeki düzen verme işlemine yardımcı olmak, bunu sağlamaktır, yoksa ceza ve tehdit bu anlamda hiçbir işe yaramaz aksine kötülüğü daha da çok tetikleyebilir.⁴⁹ Bu ilke genelleştirildiğinde yurttaşların kötülükten alıkoyma, kendiliğinden doğallığa dönüşlerine yardımcı mekanizma da yine devlet eliyle eğitimden geçmektedir. “Eğer dünyada, insanları kötülük yapmaksızın yaşatmayan sefil ve alçak bir geçinme biçimi var da, yurttaşları istemeden hırsız ve dolandırıcı ediyorsa, asılması gereken suçlu değil, onu bu duruma gelmeye zorlayandır.”⁵⁰ Eğer siyasal anlamda düşünülürse, insanların yönetim ve idare haklarını sözleşme ile devrettikleri siyasal sistem (devlet) onların eğitim yoluyla doğal olana yakınlıklarını sağlanmak ve toplumun temel siyasal ve sosyal haklarını, özellikle de özgürlüğünü güvence altına almakla sorumludur.

Rousseau'ya göre, uygarlıkla doğallığını yitirmiş, yozlaşmış bir toplumdan çocuk soyutlanmalı ve iyi bir yurttaş yetiştirilmek üzere düzenlenmiş eğitim anlayışı ile yetiştirilmeli. Eğitimin amacı bireyde ilgi ve merak uyandırmak, mantıksal çıkarımlar yapmaya yönlendirmek ve de bu yolla her tür yapaylıktan uzak, yaparak yaşayarak öğrenmeyi sağlamaktır.⁵¹ Yaşamak sadece solumak değil eylemde bulunmaktır, yaşamaya anlamını veren insana kendi varlığını hissettiren somut eylemlerdir.⁵² “Eğer doğa çocukların belleklerini, her şeye uyum göstereceğini diye esnek yaratmışsa, bu kral

⁴⁷ J. J. Rousseau, *The Confessions*, Hertfordshire, Wordsworth, 1996. s. 30.

⁴⁸ George R. Havens, “Rousseau's Doctrine of Goodness According to Nature”, *PMLA*, Vol. 44, No. 4. (Dec., 1929), s. 1239.

⁴⁹ Ülken, *a. g. e.*, s. 95.

⁵⁰ Rousseau, *Emile*, s. 116.

⁵¹ Marshall, *a. g. e.*, s. 193.

⁵² Nesrin Kale, *Felsefiyat (Felsefeye Dair)*, Ankara, İmaj Yay, 1997, s. 130.

isimlerinin, tarih rakamlarının, harita ve coğrafya deyimlerinin işlenmesi için değildir... Eğer doğa, her türlü uyum koşullarını çocuklara vermişse, bunun nedeni, kendilerine yararlı olan düşüncelerin, kendi mutluluğuna olan şeylerin silinmez harflerle belleklerine yazılması içindir.”⁵³ Bu çerçevede eğitimin temel prensibi de salt öğrenme etkinliğine dayalı bir yöntemden ziyade önce bilgiyi sevdirmek ve sonra bireyin kendi kendine öğrenmesini sağlamak gibi bir yöntem benimsemektir. Bu yöntem, öğrenciyi merkeze alan ve onun doğal gelişim özelliklerini göz önünde bulundurarak yaparak-yaşayarak öğrenmesini sağlayacak ve böylece kendisi için faydalı, bir o kadar da değerli olan bilgiyi kendi çabalarıyla keşfetmesine imkân sağlar. Bu da insan mutluluğu için önemli bir etkidir.⁵⁴ Doğal halde insanlar zaten özgür ve mutlu idi, o halde insan mutluluğuna hizmet edecek şekilde bir eğitim tabii ki tercih sebebidir. Bu neden eğitimin içeriği de yöntemleri de doğal olarak ‘doğal’ olmalıdır.

Natüralist eğitim teorisi de bunu vurgular, yapay topluma karşılık doğal insanı temele alır ve bu yapaylık içerisinde doğal kalma çabaları da eğitimi belirler. Eğitimde doğal yöntem, artık doğal olmayan uygar toplumda, spontane bir gelişim içinde özgür ve orijinal bir insan doğası meydana getirmektir.⁵⁵ Bu çerçevede, yapay bir toplumun içinde var olma, doğallığın ve buna bağlı olarak da özgürlüğün yitirilmesi riskini göze almaktır. Bu durumun köleliğe doğru bir zorlamayı da beraberinde getirme olasılığı çok yüksektir. İşte bu noktada yurttaşlık ön plana çıkmaktadır. Rousseau için yurttaşlık bir anlamda artık kaçınılmaz olan uygarlığın yapaylığı içerisinde ‘doğal’ olarak var olma biçimidir. Eğitim de bunun mücadelesini vermektir.

İnsanın kamusal düzen içinde ‘doğal’ olarak var olmaktan başka bir seçeneği kalmadığından, eğitiminin de kamusalılığı söz konusudur. Eğitim kamusal düzenin sağlanması açısından oldukça etkili kurumdur, bu nedenle eğitimin kurumsallaşması, fakat doğallıktan ve spontanelikten kopmamak kaydıyla, önemlidir. İnsanın doğaya ve diğer insanlara karşı yaşam mücadelesi doğal bir biçimde doğanın kurallarına uygun olmalı, birbirlerinin özgürlüğünü kısıtlamak, köleleştirmek gibi bir eşitsizliğe dönüşmemelidir. Her bir bireyin kendisine ve diğerlerine sevgi duymasını yani ortak kimliğe sevgi ile

⁵³ Rousseau, *Emile*, s. 75.

⁵⁴ Kale, *a. g. e.*, s. 177.

⁵⁵ Gutek, *a. g. e.*, s. 81.

bağlanmasını, böylece ortak bir kamuoyu oluşturmak, bireysel düşünceleri bu kamuoyu egemenliği altına sokmak, kısacası kamu genelinde ortak bir yurttaşlık bilincinin oluşumunu sağlamak gereklidir. Bunun yolu da kamusal eğitimin küçük yaştan itibaren verilmesidir.⁵⁶ Bu bağlamda Rousseau, insanın ön yargılarından arındırılmasında eğitimin işlevini vurgulayarak toplumsal yönüne dikkat çeker. Fakat bu bir sıra takip etmelidir. Eğitim sadece, okuma, yazma ya da buna benzer yalın bir amaçtan ziyade, bunun yanı sıra, bireyi erken eğitimle önce doğayla doğrudan yüzleştirme, doğal çevreyi tanıma, şeyler arasındaki ilişkileri kavratma ve ardından da ahlaki ve sosyal ilişkileri yine doğal olarak kavratma gibi bir amaç gütmelidir.⁵⁷ Bu gerçekleştiğinde "kişi kendini toplum içindeki biçimiyle (bütünün parçası olarak) algılar; böylece, kendini sevmek duygusu, onun, halkın genel beğenileri çerçevesi içinde beğenilmeye çalışmasına yol açar."⁵⁸ Bugünkü anlamda değerlendirmek gerekirse, "demokratik bir toplumda, bu kamusal beğeni özgürleşmiş insana ve özellikle kendisini ortak iyiliğe adanmış yurttaşa yöneliktir."⁵⁹ Zaten Rousseau'nun eğitim felsefesi, özellikle de yurttaşlık eğitimi ile ilgili düşünceleri bugünkü modern ve postmodern eğitim anlayışında oldukça etkilidir. Bu etki, Amerikan filozofu ve eğitimcisi John Dewey'de, Amerikan yurttaşlık eğitimi anlayışında, liberal eğitim düşüncesinde, kıta avrupalı eğitim teorilerinde ve de epistemolojik açıdan bilgi-öğrenme ilişkisi çerçevesinde postmodern yapılandırmacı (*constructivism*) teorilerde açıkça görülebilir.

Rousseau'nun felsefeyle ve bu doğrultuda ortaya koymağa çalıştığı eğitim anlayışla yapmak istediği şey; kendi yaşamı boyunca da sürekli problem halinde karşısına çıkan "bireysel özerklik ile toplumsal bağımlılık arasındaki çatışmaya" bir çözüm bulmaktır.⁶⁰ Bunu da, birey ve toplumu yurttaşlık gibi bir kavram içerisinde harmanlayarak ve de her ikisinin de özgürlüğünü gözeterek yapmaya çalışmıştır. Zaten *Emile*'de bunun

⁵⁶ Ağaoğulları, *a. g. e.*, s. 156.

⁵⁷ T. A. Priest, "Rousseau on Universal Education", *History of Education Quarterly*, Vol. 1, No. 1. (Mar., 1961), s. 32-33.

⁵⁸ Ağaoğulları, *a. g. e.*, s. 156.

⁵⁹ *A. g. e.*, s. 156.

⁶⁰ Larry Arnhart, *Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara, Adres Yay, 2004, s. 278.

gerekliliğine vurgu yaparak bu tür bir eğitimle çocuğun sevgi ve bağımsızlık ya da doğa ve toplum arasında yeniden bir uzlaşma, uyum içerisine gireceğini temin eder ki, bunu da bireyin bizzat kendisini hem kendisi hem de diğer bireyler için eşsiz bir insan olarak spontane bir şekilde eğitmesi olarak tarif eder.⁶¹ İşte yetişecek bu harikulade, özgür ve doğal insan yurttaştır. Özgür yurttaşlar özgür bir toplumu oluşturur. “Özgür bir toplum, kendilerini tamamen topluluklarına adanmış yurttaşların vatanseverlik erdemine bağlıdır.”⁶² Bu erdemin ortaya çıkması ya da bunun kazanımı da yine eğitim aracılığıyla olacaktır. “İnsan ya da yurttaş hangisi olursa olsun, topluma katacağı kendinden başka bir şey yoktur.”⁶³ O halde insanın toplum içinde yurttaş olabilmesi için belirli bir bilinç düzeyine ermesi ve vatanseverlik erdemine ulaşması gereklidir ki, bu da bir eğitim meselesidir.

Sonuç

Sonuç olarak, Rousseau’nun natüralist eğitim anlayışı gerek sosyal ve siyasi teoriler açısından gerekse eğitim felsefesi açısından kendinden sonrakileri oldukça etkilemiş, bu gün dahi etkisini sürdürmektedir. Yurttaşlık hakları ve bu kapsamdaki eğitim- öğretim hakkının vazgeçilmezliği konusunda güçlü bir referans noktasıdır ve eğitim araştırmaları ve uygulamalarında daima göz önünde bulundurulmaktadır. Rousseau’nun eğitim anlayışı iki şekilde değerlendirilebilir. İlk olarak, O’nun eğitimin temel işlev ve amacı olarak ortaya koyduğu toplumsal düzenliliği sağlayan ve yozlaşmayı önleyen bir araç olarak eğitimi görmüştür. Bu eğitimin toplumsal işlevini belirler ve Rousseau’nun doğallıkla idealize ettiği toplumsal düzenin bir zorunluluğu olarak yurttaşlık eğitimidir. İkincisi ise yurttaşlık eğitiminin uygulama boyutunda yöntem ve içeriğini belirlemeye yönelik, amacın araca uygunluğu biçiminde doğaya ve doğallığa uygun olarak şekillenen eğitim anlayışıdır. Bu da eğitimin daha çok teknik kısmı ile ilgili olup yukarıda izah edilen amacına paralel olarak doğallığı üzerinde durulan ve eğitim faaliyetlerinin temel ögesi olan öğrenme- öğretme faaliyetlerinin yöntem ve

⁶¹ Mary P. Nichols, “Rousseau’s Novel Education in the Emile”, *Political Theory*, Vol. 13, No. 4. (Nov., 1985), s. 553.

⁶² Arnhart, a. g. e., s. 279.

⁶³ Rousseau, *Emile*, s. 118.

içeriğini insanın doğal gelişimine uygun olarak biçimlendirme girişimidir. Burada en önemli nokta da Rousseau'nun bugün bile oldukça gündemde olan ve çağdaş eğitim araştırmalarına rehberlik eden yapılandırmacı düşüncenin ilk örneği olarak görülebilecek ve daha sonra da Kant tarafından da ifade edilecek bilginin inşasına yönelik açıklamasıdır.

KAYNAKÇA

AFFELDT, Steven G.; "The Force of Freedom: Rousseau on Forcing to Be Free", *Political Theory*, Vol. 27, No. 3. (Jun., 1999).

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali; *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

AKDEMİR, Müslim; "Temel Hak ve Özgürlükler Açısından İnsan Doğası", *Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi* Kaygı, Sayı. 4, Bahar 2005.

ARNHART, Larry; *Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev: Ahmet Kemal Bayram, Adres Yay, Ankara, 2004.

CAN, Nevzat; *Siyaset Felsefesi Problemleri*, Elis Yay, Ankara, 2005.

CEVİZCİ, Ahmet; *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002.

ÇİĞDEM, Ahmet; *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yay, İstanbul, 2003.

DEWEY, John; *Democracy and Education An Introduction to the Philosophy of Education*, The Free Press, New York, 1944.

EBENSTEIN, William; *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çev: İsmet Özel, Şule Yay, İstanbul, 2003.

GUTEK, Gerald. L; *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, Çev: Nesrin Kale, Ütopya Yay, Ankara, 2001.

HAVENS, George R.; "Rousseau's Doctrine of Goodness According to Nature", *PMLA*, Vol. 44, No. 4. (Dec., 1929).

HEATER, Derek; *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, Çev: Meral Delikara Üst, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

KABOĞLU, İbrahim Ö.; *Özgürlükler Hukuku*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

KALE, Nesrin; *Felsefiyat (Felsefeye Dair)*, İmaj Yay, Ankara, 1997.

KAUFMANN, Matthias; *Aydınlanmış Anarşi*, Çev: Yakup Coşar, Ayrıntı Yay, İstanbul, 2003.

KÜKEN, Gülnihâl; *Felsefe Açısından Eğitim*, Alfa Yay, İstanbul, 1996.

LINCOLN, Yvonna S., GUBA, Egon G.; *Naturalistic Inquiry*, Sage Publications, London, 1985.

MARSHALL, Peter; *Anarşizmin Tarihi*, Çev: Yavuz Alogan, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

NEIMAN, Susan; *Modern Düşüncede Kötülük*, Çev: Ayhan Sargüney, Ayrıntı Yay, İstanbul, 2006.

NICHOLS, Mary P.; "Rousseau's Novel Education in the Emile", *Political Theory*, Vol. 13, No. 4. (Nov., 1985).

ÖMERUSTAOĞLU, Adnan; "Platon'un Felsefesinde Eğitimin Önemi", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl:2002, Sayı:6, Erzurum.

PANNABECKER, John R.; "Rousseau in the Heritage of Technology Education", *Journal of Technology Education*, Vol. 6 No. 2, spring 1995.

PERKINSON, Henry J.; "Rousseau's Emile: Political Theory and Education", *History of Education Quarterly*, Vol. 5, No. 2. (Jun., 1965).

PRIEST, T. A.; "Rousseau on Universal Education", *History of Education Quarterly*, Vol. 1, No. 1. (Mar., 1961).

ROSENOW, Eliyahu; "Rousseau's "Emile", an Anti-Utopia", *British Journal of Educational Studies*, Vol. 28, No. 3. (Oct., 1980).

ROUSSEAU, J. J., *Confessions*, Wordsworth, Hertfordshire, 1996.

_____; *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, Çev. Mehmet Baştürk, Yavuz Kızılçim, Babil Yay, Erzurum, 2000.

_____; *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, Çev: Sabahattin Eyüboğlu, MEB Yay, İstanbul, 1997.

_____; *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev: Rasih Nuri İleri, Say Yay, İstanbul, 1995.

_____; *Yalnız Gezenin Düşleri*, Çev: Ester Yanaracak, Bordo Siyah Klasik Yay, İstanbul, 2005.

_____; *Toplum Sözleşmesi*, Çev: Alpagut Erenuluğ, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.

TİMUÇİN, Afşar; **Felsefe Bir Sevinçtir**, İnsancıl Yay, İstanbul, 1997.

TOKU, Neşet; “Türkiye İçin Alternatif Bir Model: Sivil Eğitim”, Türkiye 2. Eğitim Felsefesi Kongresi 23–26 Ekim 1996 Bildiriler Müzakereler, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay, Van, 1997.

TOURAINÉ, Alain; **Modernliğin Eleştirisi**, Çev: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yay, İstanbul, 2004.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Eğitim Felsefesi**, Ülken Yay, İstanbul, 2001.

WEST, David; **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev: Ahmet Cevizci, Paradigma Yay, İstanbul, 1998.

WILKINS, Burleigh Taylor; “The Nature of Rousseau”, **The Journal of Politics**, Vol. 21, No. 4. (Nov., 1959).

WINCH, Christopher; “Rousseau on Learning: A Re-Evaluation”, **Educational Theory**, Volume 46, Number 4, Fall 1996.